

FRANSIZ VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ TEMPORALLIQ VƏ QRAMMATİK ZAMANIN TƏHLİLİ

Giriş. Ayrı-ayrı qruplara daxil olan dillərdəki zamanların obyektiv-fəlsəfi dəyərləndirilməsi universallıq təşkil edir. Başqa sözlə, zaman anlayışı obyektiv olaraq bütün dünya dilləri üçün eynidir. İstər ilahi fəlsəfə, istərsə də materialist fəlsəfə zamanı maddi dünyanın ayrılmaz atributu hesab edir. Əgər əşya bir yerdə (məkan) qərar tutmalıdırsa, hadisə (feil) də müəyyən zaman daxilində baş verməlidir. Yəni məkandan kənarda əşya ola bilmədiyi kimi, zamandan da kənarda hadisə yoxdur. Bütün xalqların dilində artıq bu anlayış kəlam şəklini almışdır. Azərbaycan dilində də belə bir kəlam vardır: *hər şeyin öz yeri, hər işin öz vaxtı var*. Dünya xalqlarının zamanla bağlı obyektiv-fəlsəfi baxışı belədir ki, hər hansı bir hadisə ya indi baş verir, ya keçmişdə baş verib, ya da gələcəkdə baş verəcəkdir.

Əsas hissə. Elə bir filosof tapılmaz ki, obyektiv və qrammatik zaman və onların münasibəti problemindən bəhs etməsin. Eynilə də elə bir dilçi alim ola bilməz ki, dilin morfolojiyası (xüsusilə feil bəhsi) ilə məşğul olsun, amma feilin zamanlarından bəhs etməsin. Artıq dilçilik bir elm kimi formalaşandan sonra o, fəlsəfə ilə öz münasibətlərini müəyyənləşdirmiş, habelə obyektiv zamanla qrammatik zamanın ümumi və fərqli cəhətlərini konkret şəkildə ayırd etmişdir.

Obyektiv zamanla qrammatik zaman arasında ümumi oxşar cəhətlər aşağıdakılardır:

1. Hər ikisi obyektiv hadisələri (hərəkəti) obyektiv əks etdirə bilir.
2. Hər ikisi birözlü olub dönməzlik bildirir.

Fərqləri isə aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Qrammatik zaman obyektiv-fəlsəfi zaman daxilində formalaşır.
2. Obyektiv-fəlsəfi zaman təfəkkürlə bağlı olduğundan bütün bəşəriyyət üçün eynidir. Qrammatik zaman isə hər bir xalqın dil qanunlarına tabe olduğu üçün xüsusiyyətdir. Hər dilin özünəməxsus qrammatik zamanı (onun ifadə forması) vardır.

3. Bir dildə olmayan bir qrammatik zaman başqa bir dildə özünəməxsus şəkildə mövcud olur. Məsələn, Azərbaycan dilində olan nəqli və şühudi keçmiş rus dilində olmadığı kimi, rus dilində olan “совершенный вид” və “несовершенный вид” də Azərbaycan dilində yoxdur, eyni zamanda da fransız dilində olan keçmiş zaman formalarının bəziləri (imparfait, passé antérieur və s.) Azərbaycan dilində mövcud deyil. Amma hər iki dilin qrammatik zamanları obyektiv zamanın inikası olduğu üçün onların ifadə etdiyi mənalara qarşılıqlı şəkildə ifadə etmək olar.

4. Dünya dillərində qrammatik zamanların sayının miqdarına baxmayaraq onların bütün formaları (ayrı-ayrılıqda) obyektiv zamanla birbaşa əlaqədardır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, zaman anlayışı obyektiv olduğu üçün bütün dünya xalqlarının təfəkküründə mövcud olduğu kimi, sosial həyatda, ictimai düşüncədə, təsərrüfat sahələrində də mövcuddur. Buna səbəb odur ki, zaman bütün sahələr üçün birözlüdür – yalnız irəli hərəkəti bildirir – dönməzdir və realdır. Bu bütün dünyada bütün elm sahələrində qəbul edilir. Amma zamanın müxtəlif sahələrdə, müxtəlif ölçüdə, müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edilməsi müxtəlif fikir ayrılığına səbəb olduğu kimi, müxtəlif müstəvilərdə də dəyərləndirilir.

Türk dillərində zaman kateqoriyasının ilk tədqiqatçısı, dünya türkologiyasının banisi Mahmud Kaşğaridir. O, min il bundan əvvəl feillərdəki zaman anlayışına indiki kimi yanaşmış, onları müasir elm-dilçilik səviyyəsində dəyərləndirmişdir. M.Kaşğari hələ 1000 il əvvəl keçmiş zaman şəkilçiləri olan -dı, -di, -du, -dü və -miş, -miş, -muş, -müş formantları ilə yaranan keçmiş zamanı və onun məna çalarlarını müəyyənləşdirmişdir.

Ümumiyyətlə, M.Kaşğari feilin təsirli, təsirsiz keçmiş (nəqli, şühudi), indiki, gələcək zaman, habelə təsdiq və inkar haqqında düzgün mülahizələr söyləmişdir. Gələcək zaman şəkilçisi kimi X əsrdə *ğay* şəkilçisinin işləndiyini göstərirdi [2, s. 11-17].

A.Axundov feilin zamanlarını təhlil edərkən qeyd edirdi: “*Obyektiv və qrammatik zaman kateqoriyalarının münasibətindən bəhs edərkən, obyektiv varlıq hadisələri ilə dilin qrammatik quruluşu arasında müstəqim uyğunluğun olub-olmaması haqqında xüsusi bəhs etmək lazım gəlir. Məlum olduğu kimi insan fikri məhz qrammatikanın sayəsində maddi dil şəklini alır. İnsan fikri isə obyektiv real varlığın və obyektiv varlıq hadisələrinin inikasıdır*” [1, s. 134].

Tədqiqatlar göstərir ki, doğrudan da, təfəkkür ilə obyektiv varlıq hadisələri arasında müstəqim uyğunluq vardır. Dilin praktik şüur olduğunu, qrammatikanın isə, insan fikrini maddi dil şəklinə saldığını əsas götürdükdə, obyektiv varlıq hadisələri ilə qrammatika arasında müstəqim uyğunluğun olduğu aşkar surətdə meydana çıxır və həqiqətən də, qrammatika obyektiv varlıq hadisələri ilə onların cərəyan etdiyi zamanla müstəqil uyğunluq təşkil etmədən o hadisələri və onların cərəyan etdiyi zamanı necə ifadə edə bilərdi?

“*N.Gəncəvi 1141-ci ildə anadan olmuşdur*” dedikdə cümlənin feili xəbəri ona görə keçmiş zaman şəkilçisi qəbul edir ki, obyektiv aləmin hadisəsi ilə, yəni N. Gəncəvinin *keçmişdə* anadan olması kimi əbədi həqiqətlə müstəqim uyğunluq təşkil edir. “*Azərbaycan sülhün tərəfdarıdır*” cümləsində feili xəbərin indiki zamanda olması da qrammatikanın obyektiv varlıq hadisəsi ilə müstəqim uyğunluğunun nəticəsidir.

¹⁴ Bakı Dövlət Universitetinin magistrantı. pervin_bdu2014@mail.ru

Grammatika obyektiv varlıq hadisəsi ilə müstəqim uyğunluq təşkil etməsə, o, keçmiş, indiki və gələcək zamanları bir-birindən ayıra bilməz. Əgər grammatika feilin zamanlarını keçmiş, indiki və gələcək zaman daxilində xüsusi grammatik vasitələrlə bu qədər konkretləşdirsə, bu heç də grammatika və obyektiv varlıq hadisələri arasındakı müstəqim uyğunluğu inkar etmir, əksinə təsdiq edir.

Deməli, grammatik zaman kateqoriyası ilə obyektiv zaman arasında müstəqil uyğunluq vardır, bu uyğunluq ümumiyyətlə grammatika ilə obyektiv varlıq hadisələri arasında olan müstəqim uyğunluğun bir hissəsidir və bu, təfəkkürün obyektiv gerçəkliyin bilavasitə inikası olması, habelə dillə təfəkkürün qırılmaz vəhdəti ilə bağlıdır.

Bütün bunlardan belə nəticə çıxarmaq olar ki, biz grammatik zaman kateqoriyasını istər ümumilikdə, istərsə də konkret bir dilin materialları əsasında tədqiq edib öyrənərkən aşağıdakı ümumi nəzəri cəhətləri əsas götürməliyik:

1. Grammatik zaman kateqoriyası obyektiv zamanın inikasıdır;
2. Hər dilin özünəməxsus zamanları vardır;
3. Grammatik zaman kateqoriyası obyektiv zamanla müstəqim uyğunluq təşkil edir”.

İşimizin məqsədi fransız və Azərbaycan dillərində feilin zaman kateqoriyasının müqayisəli təhlili olduğundan, əvvəlcə bu hadisənin mövcudluq dairəsini müəyyən etməyə, yəni temporalıq kimi geniş və mürəkkəb kateqoriyanı xarakterizə etməyə çalışacağıq.

Bondarko temporalıq onların qarşılıqlı əlaqəsi prosesində müvəqqəti mənalara ifadə edən semantik sabit və formal vasitələri müəyyən etməklə müəyyən edir:

“Temporalıq, danışanın nitq anına və ya başqa istinad nöqtəsinə münasibətdə təyin olunmuş situasiyaların vaxtını və onların elementlərini insanın qavrayışında və anlayışında əks etdirən semantik kateqoriyadır.

Temporalıq, eyni zamanda, müəyyən bir dilin grammatik (morfoloji və sintaktik), leksik, eləcə də birləşmiş (leksik-grammatik, grammatik-kontekstual və s.) vasitələrinin qruplaşmasını əhatə edən mövcud semantik kateqoriyanın müxtəlif variantlarını ifadə etmək üçün istifadə olunan funksional-semantik kateqoriyaya əsaslanır”.

Temporalıq mürəkkəb, çoxsəviyyəli kateqoriyadır. Onun müxtəlif dillərdə müqayisəli tipoloji tədqiqinin mürəkkəbliyi həm semantik sabitliyin müəyyən edilməsində, həm də temporal mənalara ifadə edən formal vasitələrin, onların qarşılıqlı əlaqəsinin, qarşılıqlı təsirinin və iyerarxik quruluşunun müəyyən edilməsindədir.

Müqayisə olunan hər iki dildə temporallığın əsasını yuxarıdakı meyarlara cavab verən aktiv növün indikativ zaman formaları sistemi təşkil edir. Fransız və Azərbaycan feillərinin zaman sistemlərinə ən ümumi temporal mənasını əks etdirən üç sıra forma daxildir: hərəkətin nitq anına və ya başqa bir istinad nöqtəsinə münasibəti. Zamanın axını keçmişdən indiki zamana keçərək gələcəyə axır, ona görə də üç vaxt planı meydana gəlir: keçmiş, indiki və gələcək zaman dövrləri. Periferiya yalnız sahə strukturunun açıq-aydın marjinal komponentlərindən deyil, həm də Bondarkonun yaxın və uzaq periferiya adlandırdığı nüvənin bilavasitə ətraf mühitindən ibarətdir [5, s. 264].

V.Q.Admoniyə görə, sahənin strukturu müəyyən bir fenomendə birləşən bütün əlamətlərin konsentrasiyası ilə formalaşan mərkəzin və intensivliyində mümkün dəyişiklik olarsa, bu əlamətlərin natamam sayı olan formasionalardan ibarət periferiya nisbəti ilə xarakterizə olunur [3, s. 105]. Bondarkodan fərqli olaraq, Admoni sahə anlayışından linqvistik kateqoriyaların çoxsəviyyəli təhlili üçün deyil, bir morfoloji səviyyənin təhlili üçün istifadə edir ki, bu zaman leksik ifadə vasitələri nəzərdən keçirilir və grammatik forma ilə qarşılıqlı əlaqədə nəzərə alınır.

Temporalıq sahəsi fəaliyyət nüvəsi - müəyyən ümumi müvəqqəti mənanın daşıyıcısı ilə birləşən ifadə və məzmun müstəvisi olan ikitərəfli model kimi meydana çıxır.

Temporalıq məkanında əsas ifadə vasitəsi feili zaman və sintaktik zamandır. Zaman münasibətlərinin ifadəsində feilin dominant rolunu Aristotel vurğulamış və onu *vox significans cum tempore* - zamanın [əlaməti] ilə səslənən səs kimi xarakterizə etmişdir [4, s. 668].

Grammatik quruluşu və genetik mənsubiyyəti ilə fərqlənən dilləri tədqiq edərkən R.Ultan belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, feil zamanını (hissəciklərdən, affikslərdən, köməkçi sözlərdən istifadə etməklə) əsas funksiyası nitq anını ifadə edən hər hansı grammatik forma adlandırmaq lazımdır [9, s. 748-780].

A.V.Bondarkonun terminologiyasından istifadə etməklə iddia etmək olar ki, bəzi dillər feil zamanının formalarından istifadə edərək hərəkəti “xarici zaman” məkanında nitq anı ilə əlaqələndirir, digər dillər isə hərəkəti “daxili zaman” baxımından təsvir edir (zamanla hərəkətin daxili bölgüsü) və bu məqsədlə aspektual ziddiyyətdən istifadə edir. Azərbaycan dilində zaman formaları vahid oppozisiya - keçmiş, indi və gələcək zamanın planları ətrafında qruplaşdırılır. Fransız dilində daha çox sayda oppozisiya var: nisbi zamanlar (əvvəl baş verən, eyni vaxtda baş verən, sonar baş verən); məhdud və qeyri-məhdud zaman hərəkəti və s. [8, s. 288].

Beləliklə, zamanın grammatik kateqoriyası obyektiv zamanın əks olunmasını əsas götürərək onu birbaşa deyil, dolayısi ilə konkret dil vasitələrinin köməyi ilə əks etdirir.

Grammatik zamanı səciyyələndirərkən biz, ilk növbədə, onun grammatik kateqoriyasından başlayırıq. Biz grammatik kateqoriyaya mövcud kateqoriyanın (Hak) semantikasını ən ümumi şəkildə ifadə edən vahid ümumi anlayış çərçivəsində əks spesifik mənalara olan müəyyən grammatik formalar toplusunun ikitərəfli birləşməsi nöqtəyindən baxırıq. Daha dərin səviyyədə zamanın grammatik kateqoriyası dedikdə müxtəlif grammatik forma və vasitələrin üç zaman planının ifadəsindən və gedişatının müxtəlif aspektlərindən asılı olaraq inteqrasiyasına əsas olan temporal semantika növləri nəzərdə tutulur. Beləliklə, zamanın grammatik kateqoriyası ifadə müstəvisi ilə məzmun müstəvisinin vəhdəti, deməli, forma və məna vəhdəti kimi təqdim olunur. Məntiq qanunlarına görə, forma və məna bir-biri ilə müəyyənləşir və grammatik səviyyədə hər iki tərəfdən oppozisiyalar sistemi ilə təmsil olunur [6, s. 447].

Daxili verbal determinasiyanı müşayiət edən xarici qeyri-verbal temporal determinasiya, deyim vaxtını ifadə

edən qrammatik və leksik vasitələr arasındakı əlaqənin incə, çox vaxt dolaşq mexanizmini aşkar etməyə imkan verir. Leksika və qrammatikanın bir-birinə nüfuz etməsi, leksikani öyrənərkən qrammatika və qrammatikani öyrənərkən leksikanın cəlb edilməsi zərurəti eyni anlayışın müxtəlif yollarla ifadə oluna bilməsi ilə müəyyən edilir: avtonom (leksik) və qeyri-avtonom (qrammatik). Bu tezi isə izah etmək üçün V.Q.Qak iki ifadəni misal gətirir: *Il arrivera* - O gələcək və *Il arrive demain* - O sabah gəlir. Hər iki halda gələcək zaman ifadə edilir, lakin bu qrammatik mənanı ifadə edən formal elementlərin statusu üst-üstə düşür. *Quand arrive-t-il?* - O nə vaxt gəlir? sualına gələcək hərəkəti ifadə etmək üçün *demain* (sabah) cavabını vermək olar, ancaq gələcək sadə *-ra* morfemindən istifadə edərək cavab vermək olmaz. Bu sübut edir ki, *demain* avtonom nominativ funksiyaya malikdir, yəni o, reallığa aid bir frazanı təşkil edə bilər, halbuki *-ra* qeyri-avtonom nominativ funksiyaya malikdir [7, s. 278]. Qrammatik elementlər obyektiv reallıq hadisələri arasındakı əlaqələri daha mücərrəd, qeyri-real, kateqorial formada çatdırır, leksik elementlər isə avtonom nominativ funksiyası sayəsində bu münasibətləri konkretləşdirir.

Kontrastiv tədqiqat müqayisə edilən dillərin struktur vahidlərinin forma və mənalının oxşar xüsusiyyətləri əsasında, lakin bu dillərin xüsusiyyətlərini təşkil edən fərqləri nəzərə alaraq sistemə şəkildə müqayisəsini nəzərdə tutur. Bunun üçün V.Q.Qakın verdiyi misala müraciət edə bilərik: həm dil elementləri - *demain* zərfi, həm də *-ra* fleksiyası hərəkəti gələcək zaman dövründə yerləşdirir, lakin zərf bunu daha dəqiq edir. Yəni qrammatik zaman ümumi zaman planını müəyyən edir, leksik vasitələr isə onu aydınlaşdırır.

Nəticə. Beləliklə, konkret predmet sahəsinə aid müxtəlif çoxsəviyyəli vasitələr vahid semantik çoxluq təşkil edir. Bu bütün məcmu vasitələr nitqdə müvəqqəti münasibətləri çatdırarkən komponentlərin heterojenliyi, onların hər birinin qeyri-bərabər funksional vəziyyəti ilə fərqlənir.

Aparılan təhlillər göstərir ki, qrammatik zaman obyektiv zamanla bilavasitə əlaqəlidir, onunla müstəqim uyğunluq təşkil edir və onun inikasıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Axundov A. Feilin zamanları. – Bakı, ADU mətbəəsi, – 1961, – 134 s.
2. Əliyeva N.Ə. Türk dillərində zamanın kateqorial strukturu // Bakı universitetinin xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, №1. – 2014, – s.11-17.
3. Адмони В.Г. Основы теории грамматики. – Москва. –Л.: – Наука, –1964, –105 с.
4. Аристотель. Поэтика. // пер. М.Л. Гаспарова, Соч., т. 4. — М.: Мысль, – 1984. – 668 с.
5. Бондарко А.В. Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность. — Л.: Наука, –1990. — 264 с.
6. Бенвенист Э. Общая лингвистика. – Москва.: Прогресс, –1974. – 447 с.
7. Гак В.Г. Русский язык в сопоставлении с французским. – Москва : Русский язык, – 1975. – 278 с.
8. Гак В.Г. Сравнительная типология французского и русского языков, – М.: Просвещение, – 1983. – 2-ое изд. – 288 с.
9. Ultan R. The nature of Future Tenses. Working papers on language universals. Stanford, – 1972. –№ 8. –Paris. – p.748-780.
10. Le Petit Robert. Dictionnaire de la langue française // sous la direction d'Alain Rey et Josette Rey-Debove, –Paris. – 2022, – 2880 p.

Açar sözlər: temporalıq, kateqoriya, obyektiv və qrammatik zaman, verbal determinasiya, fleksiya

Key words: temporality, category, objective and grammatical tense, verbal determination flection

Ключевые слова: темпоральность, категория, объективное и грамматическое время, глагольное детерминация, флексия

Fransız və Azərbaycan dillərində temporalıq və qrammatik zamanın təhlili

Xülasə

Məqalə fransız və Azərbaycan dillərində temporalıq və qrammatik zamanların təhlilinə həsr edilmişdir. Məqalədə obyektiv zamanla qrammatik zaman arasındakı oxşar və fərqli cəhətlər araşdırılır və təqdim edilir.

Bundan başqa məqalədə temporallığın müxtəlif dillərdə müqayisəli tipoloji tədqiqi, temporalıq məkanında əsas ifadə vasitələrindən söhbət açılır.

Tədqiqat zamanı zaman kateqoriyasının tədqiqi ilə dilçilərin lap qədim dövrlərdən məşğul olması faktları ortaya çıxır və nümunələr göstərilir.

Aparılan təhlillər göstərir ki, qrammatik zaman obyektiv zamanla bilavasitə əlaqəlidir, onunla müstəqim uyğunluq təşkil edir və onun inikasıdır.

Анализ темпоральности и грамматического времени во французском и Азербайджанском языках

Резюме

Статья посвящена анализу темпоральности и грамматических времен во французском и азербайджанском языках. В статье рассматриваются и представлены сходства и различия объективного и грамматического времени.

Кроме того, в статье рассматривается сравнительно-типологическое исследование темпоральности в разных языках, основных средств выражения в пространстве темпоральности.

В ходе исследования выявлены факты, которые лингвисты занимаются изучением категории времени с древнейших времен, и показаны примеры.

Проведенный анализ показывает, что грамматическое время непосредственно связано с объективным временем, непосредственно ему соответствует и является его отражением.

Analysis of temporality and grammatical tense in french and Azerbaijani

Summary

The article analyses the temporality and grammatical tenses in French and Azerbaijani languages. The article examines and presents the similarities and differences between the objective and the grammatical tense.

In addition, the article examines a comparative typological study of temporality in different languages, the main means of expression in the space of temporality.

The study revealed facts that linguists have been studying the category of time since ancient times, and provided examples.

The analysis carried out shows that grammatical tense is directly connected with objective time, directly corresponds to it and is its reflection.

Rəyçi: fil.f.d., dos. A.B.Həsənova BDU, Alman-fransız dilləri kafedrasının dosenti